

Ключови думи:

*социална справедливост,
достъп до правосъдие, лица
с умствени увреждания,
права на човека*

Keywords:

*Social justice, Access
to justice, Persons with
Intellectual Disabilities,
Human Rights*

Iliana Boyuklieva

**Social Justice and Right of
Access to Justice for Persons with
Intellectual Disabilities**

The present study focusses on Martha Nussbaum's theory of social justice and the capabilities approach, their relevance to the legal protection of people with disabilities, and especially to their access to justice. I argue that this theory and approach present a new theoretical paradigm in which we can conceptualize and implement human rights of persons with intellectual disabilities. I pay attention to the right of access to justice, since it is the precondition and the guarantee for the protection of all other rights of people with disabilities in the rule of law.

**Iliana Boyuklieva,
Ph. D. Student**

*Law Department of New
Bulgarian University.*

*e-mail:
iliana@bulgarialegal.bg*

*Areas of interest:
Constitutional Law, EU
Law, Human Rights.*

*President of Bulgaria
Legal Foundation.*

<https://doi.org/10.33919/yldnbu.22.11.12>

Илиана Боюклиева

Социална справедливост и право на достъп до правосъдие за лицата с умствени увреждания

Настоящата студия се фокусира върху теорията за социалната справедливост и „подходът на способностите“ на Марта Нюсбаум, тяхното значение за правната защита на хората с увреждания и най-вече за техния достъп до правосъдие. Аргументирам как тази теория и подход предлагат нова теоретична парадигма, в която можем да осмислим и приложим основните права на лицата с умствени увреждания. Обръщам внимание на правото на достъп до правосъдие, тъй като именно то е предпоставката и гаранцията за защитата на всички останали права на хората с увреждания в правовата държава.

1. Увод

Сред многобройните теории за справедливостта от древността до днес се открояват изследванията на Марта Нюсбаум¹ за социалната справедливост, в които тя поставя във фокус проблемите на различни групи уязвими лица – жени, ЛГБТИ, хора с увреждания и т. н.² Тя разработва

¹ Марта Нюсбаум (1947–) е американски философ и понастоящем е професор по право и етика в Чикагския университет, където е назначена съвместно в юридическия и философския факултет. Тя има особен интерес към древногръцката и римската философия, политическата философия, екзистенциализма, феминизма и етиката, включително правата на животните. Член е на Комитета по южноазиатски изследвания и член на борда на Програмата за правата на човека. Преди това е била преподавал в Харвард и в Оксфорд. Научните ѝ интереси са в областта на правата на човека и правата, социалната и транснационалната справедливост, икономическото развитие и икономическо неравенство, мултикултурализъм, правата на животните.

² Nussbaum, M. Sex and Social Justice. Oxford University Press, 2000; Nussbaum, M. Women and Human Development: The Capabilities Approach (The Seeley Lectures, Series Number 3). Cambridge University Press, 2001; Nussbaum, M. Hiding from Humanity: Disgust, Shame and the Law. Princeton University, 2006; Nussbaum, M. Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership (The Tanner Lectures on Human Values). Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, 2007; Nussbaum, M. From Disgust to Humanity: Sexual Orientation and Constitutional Law (Inalienable Rights). Oxford University Press, 2010; Nussbaum, M. Creating Capabilities: The Human Development Approach. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press; Reprint edition, 2013.

своите идеи първоначално в критическа перспектива към либералната теория на Джон Ролс³ за справедливостта, като същевременно поставя акцент върху естествените неравенства и проблемите на либералното правосъдие и в този контекст разработва т. нар. „подход на способностите“ (capabilities approach).

Подходът на способностите е теоретична рамка, която включва две нормативни твърдения: първо, твърдението, че свободата за постигане на благополучие е от първостепенно морално значение и, второ, че благополучието трябва да се разбира от гледна точка на способностите и функционирането на хората. Като способностите са действията и делата, които хората могат да постигнат и тяхната възможност да извършват такива неща, като да са добре нахранени, да са образовани, да пътуват, да създават семейство; а функциите са способностите, които са реализирани от дадения индивид. Дали някой може да преобразува набор от средства – ресурси и обществени блага – във функциониращи (т. е. дали има определена способност), зависи изключително от определени лични, социално-политически условия и условия на околната среда, които в литературата за способностите се наричат фактори на преобразуване (conversion factors)⁴.

Подходът на способностите е нормативен подход, който се концентрира върху действителната способност на хората да постигнат живот, който ценят, вместо единствено да имат право или свободата да го направят⁵. За първи път е въведен от индийския икономист Амартя Сен⁶ и впоследствие заимстван в контекста на правната философия, като целта е да се компенсират дефицитите на традиционните подходи към икономиката на благосъстоянието и да се намерят алтернативни методи, като Сен излага тезата, че способностите са реалните свободи, които хората имат, за да постигнат своите потенциални възможности⁷. Истинската свобода в

³ Ролс, Д. Теория на справедливостта, С.: София-СА, 1998.

⁴ <https://plato.stanford.edu/entries/capability-approach/>

⁵ Robeyns, I. The Capability Approach, Zalta, Edward N. (ed.), The Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2016.

⁶ Амартя Сен (1933–) е индийски икономист и философ, който първи формулира подходът на способностите през 80-те години на миналия век и остава тясно свързан с тази концепция. Подходът на способностите на Сен е широко използван в контекста на човешкото развитие, например от Програмата за развитие на ООН, като по-широка, по-дълбока алтернатива на тясно икономически показатели като растеж на БВП на глава от населението. Неговият подход има силни концептуални връзки с разбирането на Аристотел за човешкия разцвет (това е и първоначалната основа за алтернативната теория на способностите на Нюсбаум).

⁷ Sen, A. Informational Bases of Alternative Welfare Approaches: Aggregation and Income Distribution, *Journal of Public Economics*, 1974, 387–403; Sen, A. *Commodities and capabilities*. Amsterdam New York New York, N.Y., U.S.A, 1985; Sen, A. *Rights and Capabilities*, in *Morality and Objectivity: A*

този смисъл означава, че човек разполага с всички необходими средства, за да постигне дадено действие или битие, ако желае. В този контекст не е достатъчна просто формалната свобода да правиш или да бъдеш нещо, а съществената възможност да го постигнеш. Затова и способностите се приемат като реални или съществени свободи, тъй като те обозначават свободите, които са били изчистени от всякакви потенциални пречки, за разлика от обикновените формални права и свободи⁸. Поставя се фокус върху това какво индивидите са способни да правят и именно това е изходната позиция, от която Марта Нюсбаум детайлизира концепцията за защитата на уязвимите лица. Тя доразвива подхода на способностите в нейна собствена специфична теория за социалната справедливост⁹, като поставя фокус в два аспекта: единият фокусиран върху сравнителното качество на живот, а другият – върху теоретизирането за справедливостта. Акцент в теорията ѝ са три основни проблема, като единият засяга именно лицата с увреждания и предлага подход, чрез който може да се постигне справедливост за същите чрез принципа на човешкото достойнство и неговото зачитане в рамките на достъпа до правосъдие, което е от съществено значение за гарантирането на справедливостта. Целта на настоящото изследване е след като представи една от най-дръзките и напредничави съвременни теории за социална справедливост, да постави и анализира на тази основа и въпроса за достъп до правосъдие за лицата с умствени увреждания. Настоящата работа няма претенция за изчерпателност на въпроса, а само е вид първоначален опит за нов поглед на проблема в правната доктрина, основан на социалната теория за справедливост.

2. Теорията за социалната справедливост на Марта Нюсбаум – един нов подход

За Марта Нюсбаум несъмнено изходната позиция за справедливост отговаря на традиционната теория за обществен договор¹⁰. Впоследствие

Tribute to J.L. Mackie, London: Routledge and Kegan Paul, 1985; Sen, A. Development as freedom. Oxford New York: Oxford University Press. 2001; Sen, A. Human Rights and Capabilities, Journal of Human Development, 6(2): 151–66, 2005.

⁸ Вж повече на <https://plato.stanford.edu/entries/capability-approach/>

⁹ Nussbaum, M. Frontiers of justice: disability, nationality, species membership. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press Harvard University Press, 2006; Nussbaum, M. Creating Capabilities: The Human Development Approach. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press; Reprint edition, 2013.

¹⁰ Вж. Nussbaum, M. Frontiers of justice: disability, nationality, species membership. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press Harvard University Press, 2006. Марта Нюсбаум твърди, че политическите философи са изоставили до голяма степен ситуацията на хора с увреждания (по-специално тези с умствени увреждания), животни и хора в развиващите се нации (бедните) и това са неразрешени проблеми. „Техните теоретични подходи не вграждат перспективите на тези

възникват конституцията и законодателството в съгласие с принципите на справедливостта, които са били обект на първоначалното споразумение¹¹. И така се стига до съвременните правни стандарти, основаващи се на принципите за справедливост, достойнство и равнопоставяне, гарантиращи правата на уязвимите лица и в т. ч. правата на лицата с психически увреждания. Именно идеалите за справедливост като „индивидуална добродетел и определяща характеристика на идеалната полититичека общност“ са в генезиса на възникналата социална справедливост, основана на идеята за общественния договор – общност, която се трансформира в „правно-политическа конструкция с набор от естествени индивидуални права, които социалният договор задължава управляващата власт да защитава“¹². Това води до прилагането на социалната справедливост към проблемите на правното, икономическото и политическото неравенство, включително правата на уязвимите социални групи в обществото¹³ – правата на жените, правата на работниците, правата на имигрантите, правата на децата, правата на лицата с увреждания (физически и психически)¹⁴.

групи, тъй като подходите се основават на изключващи модели на обществен договор. Теорията на общественния договор предполага, че двама еднакво позиционирани, дееспособни хора са готови да действат в най-добрия интерес на другия, защото очакват взаимна изгода и реципрочност“ (р. 69). Нюсбаум развива „подхода на способностите“, въведен от Амартия Сен и представя „подхода на способностите“, който се фокусира върху списък от десет основни възможности или свободи, които всички хора трябва да имат и да могат да изпитат; тя твърди, „че всички те са имплицитни в „идеята за живот, достоен за човешко достойнство“ (р. 70).

¹¹ Freeman, S. *Frontiers of Justice: The Capabilities Approach vs. Contractarianism*, Texas Law Review, volume 85, Number 2, 2006, p. 386.

¹² Freeman, S. *Ibid.*, 385–430.

¹³ Malloy, T. H. Review of Nussbaum, Martha C., *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. H-Human-Rights, H-Net Reviews. January, 2008, 1–5.

¹⁴ Хората с увреждания в съвременен план се разделят вече на две основни групи, а именно такива с физически увреждания и такива с психически увреждания (като най-често се използва и терминът лица с умствени увреждания). Това разделение не е терминологично дефинирано, но все повече се налага с оглед на различните проблеми и потребности на тези две групи лица, които не следва да бъдат поставяни в една и съща категория. По отношение на лица с психически увреждания също има редица различия и нюанси на техните потребности, което пък, от своя страна, води и до различни термини, които се използват за обозначаването им – „лица с ментални проблеми“, „лица с интелектуални затруднения“, „хора с психични проблеми“, „хора с психо-социални разстройства“ и т. н. В действащото законодателство Зиновиева посочва, че липсва точна дефиниция на психическо увреждане. Откриваме различни термини, които обозначават психическо увреждане, а оттам и лице с психическо увреждане. Така например за психично увреждане се използват понятия „психично разстройство“, „психично увреждане“, „психичен недъг“, „психично забравяне“ и редица др. Вж. Зиновиева, Д., Н. Гевренова. *Правен режим относно лицата с психически увреждания*. С.: Сиела, 2012, с. 16.

Изхождайки от общата дефиниция на чл. 1 на Конвенцията на Организацията на обединените нации за правата на хората с увреждания (КПХУ), а именно хората с увреждания са „лица с трайни физически, психични, интелектуални или сетивни увреждания, които при взаимодействие с различни пречки, свързани със средата или нагласите, биха могли да възпрепятстват тяхното

Разглеждайки три неотложни проблема за социалната справедливост, които са пренебрегвани и по този начин по-трудни за справяне в практически план и ежедневието, Нюсбаум търси теория за социалната справедливост, която може да ни насочи към „по-богат, по-отзивчив подход към социалното сътрудничество“¹⁵. Първият неотложен проблем е как например можем да разширим равните права на гражданство – образование, здравеопазване, политически права и свободи – за тези с физически и умствени увреждания? Вторият: Как можем да предоставим справедливост и достойни условия на живот на всички граждани на света? Третият: как можем да включим отношението си към животни към представите си за социална справедливост¹⁶? Настоящото изследване се фокусира върху първите въпроси и най-вече справедлив достъп до правосъдие за лицата с умствени увреждания, третият въпрос не е в обхвата на разработката.

Изследвайки ограниченията на обществения договор в посочените три области, Нюсбаум създава алтернативна теория, основана на идеята за способностите. Според Самюел Фрийман именно тази концепция поставя акцент върху това да гледаме към бъдещето с по-голяма справедливост за всички и това може да бъде принцип. Правосъдието е нужно да се оповава именно на социалната справедливост, която пък е изградена на основа „подхода за способностите“¹⁷. В процеса на аргументиране на своята те-

пълноценно и ефективно участие в обществото при равни условия с останалите“, Агенцията на Европейския съюз за основните права (FRA) нюансира тази уязвима групи от хора с увреждания, като извежда описание на лицата с психични проблеми и лицата с интелектуални затруднения. Вж. <https://fra.europa.eu/sites/default/files/1292-factsheet-disability-nov2010-bg.pdf>

В зависимост от контекста ще използвам всеки един от тези утвърдени в правната литература термини.

¹⁵ Malloy, Ibid, p. 4.

¹⁶ Nussbaum, M. Ibid., 1–2.

¹⁷ Вж. за повече Freeman, S. *Frontiers of Justice: The Capabilities Approach vs. Contractarianism*, Texas Law Review, volume 85, Number 2, 2006, 385–430. Самуел Фрийман посочва, че „подходът за способностите“ на Нюсбаум е отчетливо аристотелов и определено феминистки. Тя твърди, че международната и политическата мисъл трябва да обърнат внимание на специалните проблеми, пред които са изправени жените, проблеми, които трябва да информират всяка политика в областта на бедността и развитието. Подобно разработване на политики трябва да се оценява за способността им да разпознават тези проблеми и да правят препоръки за тяхното разрешаване. Нейният подход е философско описание на централните човешки функции. Също така е вид подход към идеята за права на човека. Фрийман посочва още, че Нюсбаум дава нео-аристотелско обяснение на способността, като способност да функционира по типичен за видовете начин, на някакво прагово ниво, необходимо за достоен живот. Например „практическият разум“, способността да се планира и решава какво да се прави, е необходим за достоен човешки живот. Ако едно човешко същество е напълно лишено от практически разум, неговият или неговият живот би бил съответно по-малко от истински достоен човешки живот. Политическият либерализъм на Нюсбаум е хипотетичен. Според нея ако искаме минимално прилично общество, в което всеки да

ория Нюсбаум разширява и модифицира „подходът на способностите“, за да се занимава и с въпроса на транснационалното правосъдие¹⁸, мотивирайки тезата си, че подходът на способностите е един вид подход към човешките права. Нейният подход е „универсален, без да е нечувствителен към местните особености и различия“, обръщайки се към човешките способности¹⁹. Този подход определя прагово ниво на способностите на всеки човек, под което не е възможно истински човешко функциониране и съответно уточнява пространството, в което сравненията на качеството на живот са най-показателни между държавите по отношение на нормативната политическа теория. Както твърди Самюел Фрийман, подходът на Марта Нюсбаум е един вид възглед за правата на човека. Този подход определя необходимите условия, на които всеки човек има морално право по силата на това, че е член на човешкия вид²⁰.

Нюсбаум прилага „подхода на способностите“ и тя самата също го определя като „един вид подход към правата на човека“ чрез който проблемите на справедливостта, които според нея са били недостатъчно разгледани в либералната политическа теория могат да бъдат решени. Тези проблеми включват справедливостта при правата на хората с увреждания, които надхвърлят националните граници. Тя демонстрира „слабостта на Ролсианството и договоризма като цяло и голяма част от кантианската традиция в моралната философия“²¹ и показва необходимостта да се премине

има достоен живот, то тогава всеки трябва да има право на праговото ниво на всяка способност, която е от съществено значение за този достоен живот.

¹⁸ В *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership* („Граници на справедливостта: увреждания, националност, принадлежност към вида“) Марта Нюсбаум се стреми да продължи дебата между учените по социална справедливост относно трите неразрешени проблема (проблемът за предоставяне на справедливост на хора с физически и умствени увреждания, проблемът за разширяване на справедливостта към всички граждани на света и проблемите на справедливостта, свързани с нашето отношение към животните). Тя подхожда към своята тема, като предприема философска критика на договорната теория на справедливостта на Джон Ролс (Теория на справедливостта от 1971 г.), която според нея не може да разреши тези проблеми. Централният аргумент на Марта Нюсбаум е, че „подходът към способностите“, който тя разработва, предполага обещаващи и може би превъзходни прозрения и за трите проблема. Въпреки че приема, че нейният подход се сближава до голяма степен с контрактарството от различен тип от този на Джон Ролс, а именно чисто кантиански етичен тип без взаимна полза, и макар да възприема идеите на Ролс за политическия либерализъм и припокриващия се консенсус, тя все пак твърди, че нейният подход към способностите може да разреши трите специфични проблема. Нюсбаум разширява и модифицира своя подход към способностите, за да се справи и с проблематиката на транснационалното правосъдие.

¹⁹ Freeman, S. Ibid., p. 390.

²⁰ Freeman, S. Ibid., 391–395.

²¹ Freeman, S. Ibid., 385–430.

„отвъд ограниченията на тесния рационализъм и национализма“²². Правата на човека са централният компонент в аргумента на Марта Нюсбаум за прилагането на подхода на способностите извън националните граници. Обаче въпреки това при разглеждането на въпроса за транснационалната справедливост, общата перспектива остава насочена към държавата. Макар и да обещава да глобализира подхода на способностите и да го приложи към глобален (международен) договор, то тя разсъждава в национален план. Това е така, защото глобален договор за цялото човечество, може би е твърде утопичена идея и трудно би могло да се постигне. Нюсбаум твърди, че националният суверенитет трябва да се зачита чрез „децентрализирана, но мощна глобална публична сфера, където всички институции и лица трябва да се фокусират върху проблемите на хората в неравностойно положение във всяка нация и регион“²³. Тази международна област трябва „да види привлекателността на контрактарството от кантиански тип, което е нормативно и етично, за разлика от хобсовия/реалистичен подход“, който вижда международните отношения като „лишени от обвързващи морални изисквания“ между държавите²⁴. Тя е критична към подхода на Джон Ролс²⁵ към глобалната справедливост и го обвинява, че е „ратифицирал това, което мощните държави така или иначе биха направили“²⁶.

Търсейки отговори за социалната справедливост в трите проблемни области, също така Нюсбаум се стреми да отговори и на въпроса „как

²² Longmore, P. K. *The Second Phase: From Disability Rights to Disability Culture*. Disability: The Social, Political, and Ethical Debate. Amherst, NY, Prometheus, 2009, p. 19.

²³ Nussbaum, M. *Ibid.*, p. 270.

²⁴ Nussbaum, M. *Ibid.*, 270–272.

²⁵ Джон Ролс публикува своя монументален труд „Теория на справедливостта“ (*A Theory of Justice*, 1971) и по този начин дава съвременен поглед за справедливостта, заключена между индивидуалните интереси (потребности) и обществените интереси (потребности). Контрактуалистката теория на Джон Ролс представя концепция за справедливостта, която обобщава и развива на по-високо ниво на абстракция известната теория за общественния договор, така както е представена в трудовете на Лок, Русо и Кант. Така, изхождайки от концепциите на Хобс, Лок, Русо, Кант, американският философ Ролс тълкува справедливостта [justice] – в контекста на обществото и неговото устройство – като равнопоставеност: принципите на социалната справедливост (дистрибутивната справедливост) са консенсусен резултат следствие на набор от предварително зададени, но и необходими условия. Теорията на Джон Ролс дефинира абстрактни принципи на справедливостта чрез 4 етапа: 1. разпределянето на благата; 2. въвеждането на справедливо и ефективно законодателство; 3. осигуряването на справедливи равни възможности и възможно най-добро положение за най-необлагодетелстваните; 4. прилагането на правилата към конкретни казуси от съдии, администратори и от гражданите като цяло. За повече вж. Rawls, J. B. *A Theory of Justice*, Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1971; също и Daniels, N. (ed.). *Reading Rawls: Critical Studies on Rawls' A Theory of Justice*. Basil Blackwell, Oxford, 1975.

²⁶ Nussbaum, M. *Ibid.*, p. 236.

можем да се придвижим към истинска глобална справедливост, която включва всички хора и групи по света, които трябва да бъдат третираны справедливо?“²⁷. Нейното твърдение е, че съществуващите теории не са успели да постигнат това. По-конкретно, тя посочва, че те не са в състояние да се справят с три конкретни проблема на социалната справедливост, а именно: справедливост за хората с увреждания, справедливост през националните граници и справедливост за животните. Според нея „подходът към способностите“, който разработва, може да обясни нашите задължения във връзка с тези три проблема²⁸. Нюсбаум подхожда към темата за социалната справедливост, критикувайки теория на справедливостта на Ролс – извлича конкретните елементи от теорията му, които според нея я карат да бъде неадекватна, а именно че сътрудничеството се основава на „хора с приблизително еднаква сила и способности“, търсещи взаимна изгода и че „човешката рационалност е центрирана“. Според Марта Нюсбаум тези елементи правят концепцията „неспособна да обясни задължения във връзка с трите нерешени проблема, като в отговор на това тя предлага своя подход към способностите, като тя не възнамерява да „измести“ теорията на Ролс, а да я „напредне“²⁹, така тя е едновременно критична, но и стъпва на идеите на Ролс за обществения договор.

Докато теорията за социалната справедливост на Ролс е процедурна, теорията на Марта Нюсбаум определено е резултатна³⁰, защото започва с резултат: основата е стойността на човешкото достойнство и живот, т. е. нейната теория се основава на резултатите. От тази отправна точка тя формулира набор от основни права, които правителствата на държавите трябва да зачитат и прилагат, за да постигнат справедливо третиране на всички граждани. Тези права тя формулира като способности (какво хората могат да правят и да бъдат в живота си) за разлика от техните функции (какво хората действително правят и какво са в живота си)³¹. „Справедливостта изисква постигане на достатъчност, а не само на равенство“, следователно подходът на способностите установява минимален праг за всяка способност, която едно справедливо общество трябва да осигури. За разлика от теорията на обществения договор, която започва с концепцията

²⁷ Nussbaum, M. Ibid., 1–2.

²⁸ Пак там.

²⁹ Пак там, 3–7.

³⁰ Вж. за повече по отношение на процедурните и резултатните теории за справедливостта Stanford Encyclopedia of Philosophy online available: <https://plato.stanford.edu/entries/disability-justice/>

³¹ Вж. Puar, J. K. The Cost of Getting Better: Ability and Debility. The Disability Studies Reader. New York: Routledge, 2013.

за съществата като взаимно незаинтересовани и рационални, подходът на Нюсбаум се основава на аристотеловата концепция за човешките същества като притежаващи фундаментална социалност и чувство за справедливост. Освен това според нея справедливостта и приобщаването се считат за присъща стойност. Това означава, че подходът на способностите не е необходимо да оправдава взаимното предимство като източник на справедливост или да изисква човешка рационалност или „грубо равенство“ като необходими характеристики на индивидите. Като такъв, той избягва проблемите на теорията на общественния договор и е в състояние да обясни „нашите задължения на границите на справедливостта“³². Все пак подходът на Нюсбаум се сближава до голяма степен с договорната теория, като тя вижда сила във факта, че подходът на способностите и теорията за общественния договор стигат до подобни принципи на справедливост по различни пътища. Според нея идеята за общественния договор – особено както е развита от Джон Ролс – е един от най-мощните подходи към социалната справедливост в западната традиция³³. Обаче дори теорията на Ролс да предлага договор за взаимна изгода между приблизително равни, то според Нюсбаум това не може да адресира въпроси за социалната справедливост, поставени от неравни страни. Тя критикува теорията на Ролс за справедливостта и политическия либерализъм³⁴, като същевременно се застъпва за своята алтернативна теория за либералната справедливост и способностите. Обаче стъпва на общия метод на Джон Ролс за балансиране на теоретичните ангажменти срещу „интуитивните морални преценки“³⁵, за да формира тезата си, че едно либерално общество изисква консенсус между различни групи относно обща интуитивна концепция за това какво е справедливост. Същевременно отхвърля метода на Ролс за оправдаване на принципите на справедливостта, който е „хипотетично решение на егоистични рационални страни“³⁶. Нюсбаум предпочита подхода на способностите: теория, ориентирана към резултатите, която първо определя целта на социалната справедливост – всеки да има живот, основан на човешко достойнство; и след това се опитва да идентифицира най-добрите средства за осигуряване на такъв живот за всички съзнателни същества – а именно чрез ефективни социални институции. Според американската юристка и философка на институ-

³² Nussbaum, M. Ibid., 81–95.

³³ Nussbaum, M. Ibid., 270–272.

³⁴ Nussbaum, M. Ibid., p. 236.

³⁵ Nussbaum, M. Ibid., p. 250.

³⁶ Nussbaum, M. Ibid., p. 254.

циите трябва да се възлагат специфични задължения според структурата на обществото. За разлика от утилитаризма, който може несправедливо и нереалистично да изисква от всеки индивид да се опита да коригира огромните неравенства, подходът на способностите изисква социалните институции да осигуряват социална справедливост. Хората трябва да си сътрудничат, за да „създадат конституции и други социални институции, които ще гарантират основните способности на всеки“. Националните правителства трябва да са готови да използват принуда, ако е необходимо, за да разпределят справедливо ресурсите. Така справедливият свят на Нюсбаум включва донякъде социални държави, подобни на Швеция и Германия, заедно съставляващи международна организация в стила на Организацията на обединените нации, която ще насърчава всички нации да предоставят основните права на своите граждани³⁷.

Изхождайки от горното, можем да посочим, че Нюсбаум си поставя за цел да начертае пътя за социална справедливост, основан на човешкото достойнство и съобразно способностите на всеки един от нас. Като междувременно – един от основните проблеми, на който търси решение, е справедливост за хората с увреждания. Така според нея увреждането (било то физическо или умствено) не може да възпрепятства дадено лице да бъде теретирано справедливо, нито е причина да бъде лишено от правото на достоен живот. Ролята на институциите (както националните, така и международните) е да защитават тази уязвими социална група. Обаче в този смисъл ще си позволя да посоча, че теорията за социална справедливост на Нюсбаум следва да се разглежда само като теоретична конструкция, макар и тя да има притенции за практическо решение на поставените проблеми за лицата с увреждания чрез подхода на способностите. Въпреки, че подходът ѝ има проблеми с всяка теория, която позволява заобикаляне на правата на човека, то привреждането на способностите, които предлага от теоретична гледна точка до действителност е по-сложно, отколкото Нюсбаум иска да го представи. Но това не означава, че концепцията ѝ не дава общи насоки за проблемите с правата на лицата с увреждания, които теоретично са една добра основа за търсене на отговори по въпросите с правата на уязвимите субекти на обществото.

³⁷ Nussbaum, M. Ibid., 196–199. Въпреки че говори за глобализиране, то според гледната точка на Нюсбаум нациите трябва да избягват сливането в световна държава, защото ако такава държава стане тиранична, то ще бъде твърде трудно да бъде овладяна, да бъде „свалена“. Една световна държава може също да подкопае желаното културно многообразие, например чрез утвърждаване на глобална идеология. Вж. за повече: Tove H. Malloy. Review of Nussbaum, Martha C., *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. H-Human-Rights, H-Net Reviews. January, 2008.

Тези въпроси са извън обхвата на настоящото изследване, обаче трябва да продължат да бъдат размишлявани от теоретиците, интересуващи се от правата на уязвимите лица.

3. Социална справедливост и подходът на способностите за хората с увреждания чрез социален минимум от права и принципа на достойнството

Хората с увреждания като вид уязвима група лица са във фокуса на различни дебати, като през последните десетилетия главо се обсъждат проблемите с равнопоставеността и възможността същите да участват в обществения живот. В този контекст се разглежда и проблемът със социалната справедливост, като акцент се поставя на равния достъп от пълния набор от човешки права. Във връзка с това за една от основните стратегически цели, които си поставят демократични общества е човешките права да се превърнат в реалност и за хората с увреждания, които следва да се третират като равноправни членове на обществото и справедливо да участват в обществения живот, именно чрез упражняване на основните права. Тук възниква и въпросът за социалната справедливост като тясна граница за справедливо отношение към уязвимите членове на обществото. Въпрос, чийто отговор търси и Марта Нюсбаум: „Как можем да разширим справедливостта към всички онези по света, които трябва да бъдат третирани справедливо?“³⁸. Нейното отрицателно твърдение е, че теориите за обществения договор не могат да дадат адекватен отговор на този въпрос, а нейното положително твърдение е, че подходът на способностите, който предлага тя, може. Съответно този въпрос се отнася и за проблема на социалната справедливост за лицата с увреждания, чието решение тя предостъпя именно чрез подхода на способностите. В основата на нейната концепция е, че достойният живот изисква прагово ниво на осигуряване, което да позволи реализацията на всяка от десетте, предложени от нея базови (основни) способности. Като нейният списък с десетте най-добри способности е „временен, в очакване на глобален диалог, насочен към консенсус“³⁹. Междувременно Нюсбаум предлага списъкът да бъде записан в националните конституции и закони, като така „ще се използва за измерване на усилията за развитие на общество-

³⁸ Nussbaum, M. Ibid., p. 92.

³⁹ Пак там, p.78.

то“. Съответно способностите, които предлага да бъдат възприети като основни права и да бъдат включени в националните закони, са следните:

1. Живот (да можеш да живееш живот с нормална продължителност, а не преждевременна смърт). Това е възможността да се живее до края на човешкия живот при негова нормална продължителност; без преждевременна смърт, при която животът на някого е редуциран като безсмислен.

2. Телесно здраве (да може да ти бъде осигурено добро здраве, вкл. репродуктивно, също така и възможност за храна и подслон).

3. Телесна цялост (да може да се движиш свободно, да бъдеш защитен срещу насилие, вкл. сексуално; да имаш възможност за сексуално удовлетворение и за избор по отношение на възприеждането). Това е способност за свободно придвижване от място на място, сигурност от насилствено нападение или покушение, включително сексуално нападение и домашно насилие, възможности за сексуално задоволство и избор в репродуктивен аспект.

4. Сетива и въображение (да може да използваш сетивата си, да си представяш, да мислиш и да разсъждаваш, да може да използваш въображение и мисъл във връзка с преживявания, да може да използваш ума си по защитен начин с гаранция за свобода на изразяване както във връзка с политиката, така и при свобода на словото и религиозните убеждения).

5. Емоции (да можеш изразяваш привързаност към външни неща, към хора и към себе си, да може да обичаш тези, които те обичат, да може да скърбиш, да изпитваш копнеж, благодарност, оправдан гняв).

6. Практически разум (да може да формираш представа за доброто и да се ангажираш в критична рефлексия относно планирането на собствения си живот, а това вкл. и защита свободата на съвестта).

7. Принадлежност (да можеш да живееш във връзка с другите, да разпознаваш и проявяваш загриженост към другите човешки същества, да участваш в различни форми на социални дейности, да можеш да си представяш положението на друг и да имаш състрадание към неговата ситуация, да можеш да бъдеш третиран като достойно същество, чиято стойност е равна към тази на другите). Съответно това е А) Способност да живее с и за другите, да разпознава и показва ангажимент към другите човешки същества, да има ангажимент към различни форми на социална интеракция; да е способен да има представа за ситуацията на другия. (Предпазването на тази способност означава предпазване на институ-

циите, които съставят и поддържат такива форми на сдружаване и също защитаване на свободата на сдружаване и политическа реч.); Б) Да са налице социалните основи за самоуважение и неунижаване; способност да бъде третиран като уважавано същество, чиято ценност е равна на тази на другите. Това включва обезпечаване на недискриминация на базата на раса, пол, сексуална ориентация, етническа принадлежност, каста, религия, национален произход и форма на живот.

8. Отношение към други живи същества (да можеш да живееш във връзка и със загриженост за животните, растенията и природата).

9. Игра (да можеш да се смееш, да играеш, да се наслаждаваш на развлекателни дейности).

10. Контрол върху собствената си среда: А) Политическа среда: да можеш да участва ефективно в политическите избори, които управляват живота на човека, да имаш права на политическо участие, свобода на словото и свобода на сдружаване; Б) Материална среда: да може да притежаваш собственост – право както на земя, така и движими вещи, да имаш право на работа наравно с другите⁴⁰.

Посочените способности са вид списък на отделни компоненти, които се отличават по качество, но всички са с централно значение и имат комплексен характер. Те са взаимосвързани и могат да бъдат открити само емперично⁴¹. Нюсбаум използва формулата „да можеш“ в почти всеки пример, с който пояснява своите предложения в списъка. Съответно свързва идеята за способностите с идеята за права на човека като морален принцип и твърди, че всяка държава и международната общност следва да въведе определен минимален праг на способностите за всички, под който не може да пада никое човешко същество. Класифицира способностите в три типа – основни (това са вродените способности на всеки индивид и са основа за развитие на по-разширени способности), вътрешни (те се основават на предварително съществуващи основни способности и се развиват чрез подходящо допълнение на външни условия като образование, обучение, упражнения заедно със социализацията) и комбинирани (определят се от вътрешните способности заедно с външни институционални и материални условия)⁴². Като преди всичко въпрос на комби-

⁴⁰ Nussbaum, M. Ibid., 76–77.

⁴¹ Claassen R., An Agency-Based Capability Theory of Justice, *European Journal of Philosophy*, 25(4), 2017, 1279–1304.

⁴² Robeyns, I. *Wellbeing, Freedom and Social Justice: The Capability Approach Re-Examined*. Cambridge, UK: Open Book Publishers, 2017, p.93, <http://dx.doi.org/10.11647/OBP.0130>, вж и Garrett,

нирани способности е това на какво е способен всеки отделен индивид, което пък на свой ред зависи от основните и вътрешните способности, а вътрешните и комбинираните способности са поставени в зависимост от външните условия по различен начин, като именно „политическите и обществените действия могат да подобрят тези условия“⁴³. Обаче също така „държавните действия могат и да влошат“⁴⁴ външните условия и по този начин да се влошат комбинираните способности. От друга страна, гражданите пък могат да влияят на държавните действия чрез участието си общественния живот и по този начин да се насърчава справедливо ниво на способностите за всички членове на обществото. Това иска да внуши Нюсбаум и в този смисъл това е още един аргумент, с който стигаме до извода, че подходът ѝ може да се определи като вид концепция за права на човека, както и самата тя посочва. Това е така, защото според правната доктрина основните права са социално утвърдени и правно признати ценности, свързани със съществуването на човешката личност във физически, духовен, социален аспект. Те се характеризират като блага, без които човекът не би функционирал в гражданското общество. Ето защо и Нюсбаум определено се доближава до идеята за правата на човека. Също така тя твърди, че правителства трябва да са готови да използват принуда, ако е необходимо, за да разпределят справедливо ресурсите и институциите са гарант за основните способности – което се припокрива с либераланата теория за правата (предоставя на гражданите „права“ и осигурява принудителен ред за тяхната защита, също така гражданските свободи са защитени от държавата).

Именно този подход, приложен и към хората с увреждания, може да спомогне за справедливото участие на същите в общественния живот, да им осигури възможности за достойно и равноправно упражняване на човешките права. Още през миналия век много конституции, международни договори и стандарти за правата на човека признават основните права и за лицата с увреждания, формулирани на принципа на достойството и базирайки се на характеристиките на правовата държава. Въпреки това конституционните съдилища, от една страна, националните законодатели, както и политическите активисти, от друга страна, често се натъкват на трудности при решаване на проблемите на лицата с увреждания. Подхо-

J. Martha Nussbaum on Capabilities and Human Rights, 2008, https://www.academia.edu/4308427/Martha_Nussbaum_on_Capabilities_and_Human_Rights

⁴³ Nussbaum, M. Ibid., 80–81.

⁴⁴ Пак там.

дът на способностите, предложен от Нюсбаум, би могъл да подпомогне и насочи трудните въпроси, които се крият зад политическите, съдебните и социалните интервенции в областта на правата на хората с увреждания. Тъй като тя теоретично предлага основни способности за всички хора, които при различни условия на външната среда да осигурят минимум за достойно развитие на личността и съответно да гарантират достоен живот на всеки. Марта Нюсбаум счита, че „политическата теория започва от абстрактна идея за основни права, основана на двойните идеи за достойнство (човешкото същество като цел) и социалност“ и след това според нея „определени специфични права произтичат от тези идеи като необходими условия за живот с човешко достойнство“⁴⁵. Тя посочва, че идеята за достойнство е интуитивна. Това предполага признаване на правото на всеки човек на минимално ниво на развитие на основните способности, тъй като такова ниво се разглежда като предпоставка за постигане на един достоен човешки живот. Това изисква „въпросните способности да се преследват за всеки човек, като всеки се третира като цел и никой като просто средство за целите на другите“⁴⁶. Освен това, всички способности в предложението от нея списък се считат за фундаментални за човешкото достойнство и не може да става дума за компромис между минимално адекватно ниво на една способност за по-високо ниво на развитие на друга. Съществува „прагово ниво на всяка способност, под което се смята, че наистина човешкото функциониране не е достъпно за гражданите“. Социалната справедливост може да бъде реализирана само и единствено, ако на всеки член на обществото е гарантирано основното право да достигне това прагово ниво за всяка основна способност. Изхождайки от това, социалната справедливост за лицата с увреждания може да се постигне тогава, когато на същите им бъде осигурено минималното прагово ниво, макар и това да е практически труднопостижимо.

Списъкът със способностите, освен че е временен, е и абстрактен, общ и отворен за допълнения, а причината Нюсбаум да го предлага, е възможността да насочи правителствата и съдилищата към съдържанието на справедливостта. Тя твърди, че десетте способности трябва да се разпределят така, че всяко лице да получи „прагово ниво от всяка способност, под което се приема, че истинското функциониране на човека не е възможно“⁴⁷. Тя е наясно и с практическата опасност от предлагането

⁴⁵ Nussbaum, M. Ibid, p. 36.

⁴⁶ Nussbaum, M. Ibid, p. 70.

⁴⁷ Nussbaum, M. Ibid., p. 71.

на отделен праг за хората с увреждания и настоява вместо това за единен набор от социални права. За Нюсбаум всички способности трябва да бъдат разглеждани като взаимно обвързващи и от основно значение за социалната справедливост⁴⁸. На някои от тях може да бъде даван приоритет, но само временно, когато такъв е изборът на гражданите, на законодателя и на съдилищата⁴⁹. Съответно списъкът се явява „основен социален минимум“⁵⁰ за всички хора, което включва необходимото количество от всички човешки способности, за да се запази човешкото достойнство. Достойният живот изисква прагово ниво на осигуряване, което да позволи реализацията на всяка от основните способности⁵¹. Освен това Нюсбаум разглежда списъка със способностите като „напълно универсален“⁵² и дава примери за включване на нови, познати възможности, базирани на концепции за социална интеграция и равен достъп. Така например в ситуации, в които хората с умствени увреждания не са в състояние самостоятелно да се възползват от идентифицираните способности, тя приема за подходяща система на настойничество, повлияна от европейските модели. Като според нея чрез тази система хората с увреждания се подпомагат да упражняват тези основни права, които и ако желаят⁵³.

Марта Нюсбаум, разглеждайки неразрешените проблеми на теорията на Джон Ролс за общественния договор, пренася това и в проблематиката на лицата с увреждания. Тя твърди убедително, че общественият договор на Ролс между рационални, егоистични изпълнители с нормални способности непременно нарушава правата на хората с увреждания. Недостатъците на теорията на Ролс в тази област отразяват слабостите на кантианската традиция в етиката и политическата мисъл, която е склонна „да идентифицира личността и рационалността, а и която едностранчиво е дефинирала „ядрото на нашата личност“ като „самодостатъчна, а не нуждаеща се“⁵⁴. Хората с „ненормални“ увреждания не се вписват в

⁴⁸ Nussbaum, M. Ibid., p. 75.

⁴⁹ Nussbaum, M. Ibid., 79–80.

⁵⁰ Nussbaum, M. Ibid., p. 70.

⁵¹ Основната концепция за достойнство помага да се направи разлика между важни и тривиални способности, но за съжаление Нюсбаум не дефинира ясно „достойнството“. Изглежда, че означава еднаква присъща стойност на хората или съзнателните същества и изразява чувство на удивление или святост за тях. Вж. Fenton, E. "Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership": The Hedgehog Review, vol. 9, no. 3, 2007, 78–92; Вж още: James Boettcher, A Review of "Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species, Membership by Martha Nussbaum", Journal of Human rights 8, 2009, 190–193.

⁵² Nussbaum, M. Ibid., p. 78.

⁵³ Пак там.

⁵⁴ Nussbaum, M. Ibid., p. 132,

традиционната договорна схема, защото техните увреждания изискват „скъпи и трудни мерки“, за да може „работата и общественото пространство да бъдат напълно достъпни за тях, позволявайки им да бъдат „нормално“ продуктивни“⁵⁵. Тези разходи са в конфликт с обосновката на договора, тъй като те „превъзхождат значително възвръщаемостта на икономическата производителност, възможна чрез пълното включване на хора с „ненормални“ увреждания“⁵⁶. Основният проблем с теорията на Ролс според Нюсбаум е, че тя има ограничено описание на социалното сътрудничество: това означава, че Ролс вижда целта на сътрудничеството като взаимна изгода, основана на личния интерес на всеки човек и поради това неговата теория не може да се справи с проблема за справедливостта за хората с увреждания. По-конкретно тя посочва, че идеята за справедливост на Ролс не се справя добре с лицата с физически и умствени увреждания поради „предположението, че хората са напълно рационални и способни да живеят пълноценен живот“. Ако има недостатъци, те ще бъдат оценени според принципа на разликата, който трябва да гарантира, че хората с увреждания получават справедлив дял от основните блага. За Нюсбаум обаче основните блага, разпределени в договорната ситуация, са неравни, защото „дори първичните блага да се разпределят справедливо, то ресурсите може да не се разпределят справедливо“. Тъй като концепцията на Ролс не може да се справи с икономически непродуктивни хора (каквито са тези с увреждания), Марта Нюсбаум смята, че той „насърчава прекалено тясна идея за общественото сътрудничество“. Това отчасти се дължи на възгледа на Ролс за човека: той „отхвърля дуализма на Кант и неговият договорен подход не е в състояние да се справи с правата и нуждите на хората с увреждания“⁵⁷. Според Нюсбаум съществува проблемът с осигуряването на справедливост на хората с физически и умствени увреждания. „Тези хора са хора“, но все още не са включени в съществуващите общества като граждани на основата на равенство с останалите граждани. Проблемът с разширяването на образованието, здравеопазването, политическите права и свободи и равното гражданство като цяло за такива хора изглежда е „проблем на справедливостта, и то неотложен“⁵⁸. Тъй като решаването на този проблем изисква нов начин на мислене за това кой е гражданинът и нов анализ на целта на общественото сътрудничество

⁵⁵ Nussbaum, M. Ibid., p. 117,

⁵⁶ Пак там,

⁵⁷ Nussbaum, M. Ibid., 130–133.

⁵⁸ Nussbaum, M. Ibid., p. 5.

(такъв, който не е фокусиран върху взаимната изгода), и защото също така може да се подчертае значението на грижата като социална основа, то Нюсбаум вярва, че „за да се справим добре с него ще е необходимо не просто ново приложение на старите теории, но преформулиране на самите теоретични структури“⁵⁹. Поради което тя твърди, че проблема на социалната справедливост, свързан с уврежданията (както впрочем и другите два проблема на националостта и принадлежността към вида) може да се реши, но не с теориите за обществения договор, „тъй като основават справедливостта на взаимна изгода, те не могат да обяснят какво дължим на хората с увреждания“, а с подхода на способностите. Освен това може да го направи по начин, който е в съгласие с „дълбоките интуиции на теорията за договорите“. По този начин „подходът на способностите и контрактарството на Ролс са съюзници в широко пространство на терена на справедливостта и изглежда добре дошло, че теории с малко по-различни допускания и процедури трябва да генерират тясно свързани резултати“⁶⁰. Така Нюсбаум стига до следните твърдения:

Първо, да се осигурява справедливост на хора, които са приблизително сходни по умствени и физически сили, но оставя по-слабите хора.

Второ, това предполага, че индивидите имат определени „естествени характеристики за морални и практически разсъждения“.

Трето, Ролс вижда взаимната изгода като цел на социалното сътрудничество с акцент върху собствената изгода на страните.

Четвърто, страните по обществения договор не могат да бъдат мотивирани от „алтруизъм, добронамереност или съчувствие“. Те всъщност са безразлични към „благополучието на другите“.

Поради горното Марта Нюсбаум противопоставя възгледа за обществения договор, като взема своята отправна точка, че „индивидите имат определени естествени характеристики за морални и практически разсъждения“⁶¹. Изхождайки от това, че ранните теоретици Томас Хобс, Джон Лок и Жан-Жак Русо поставят свободни и независими хора, приблизително равни по сила, живеещи отначало в предсоциално „естествено състояние“, тя твърди, че такива хора не биха имали много причини да „формират общество и да се подчиняват на авторитета на законите“, освен ако не биха могли „индивидуално да се възползват от отказ от

⁵⁹ Nussbaum, M. Ibid., 4–7.

⁶⁰ Nussbaum, M. Ibid., 81–82.

⁶¹ Nussbaum, M. Ibid., 64–65.

абсолютната си свобода“⁶². Следователно единственият договор, с който биха могли рационално да се съгласят, би бил взаимно изгоден. Обаче този познат сценарий е склонен да изключва от произтичащото държавно устройство всеки, с когото може да не е взаимно изгодно за тези хора да си сътрудничат – всеки, който не е свободен, не е равен или не е независим. „Хората с увреждания може да не са свободни или независими; и тези с тежки умствени увреждания може да са неравни“⁶³, като Нюсбаум твърди, че такива хора все пак трябва да се считат за пълноправни граждани, имащи право на достоен живот, дори ако никой не може да спечели от сътрудничество с тях. Тя отбелязва, че традицията на обществения договор винаги е отричала реалността на зависимостта, въпреки очевидния факт, че всеки е зависим от другите в ранна детска възраст, старост, нараняване и болест. Посочва още, че справедливостта за хората с увреждания трябва да включва специални мерки, необходими за воденето на достоен живот. Контрактуализмът, от друга страна, би осигурил представителство на хората с увреждания чрез системата на настойничество⁶⁴. Тази система очевидно е алтернатива според Нюсбаум, за да осигури възможности за осъществяване на основни права от хора с увреждания, включително тези с интелектуални затруднения и с психични проблеми.

Силно впечатление прави, че теорията на Нюсбаум е изградена на основата на принципите на човешкото достойнство и от тази позиция тя се стреми да установи значението на увреждането за съдържанието и структурата на либералните теории за справедливостта чрез подхода на способностите. Нейното предложение е достойнството да служи като основа за правото на широк набор от способности, които всички човешки същества или притежават, или имат потенциала да развият⁶⁵. В този смисъл достойнството се явява централен аргумент за Нюсбаум и като че ли тя се опитва чрез него да оправдае основните човешки способности, необходими за отчитане на изискванията за справедливост за хора с увреждания. Съответно в подхода на Нюсбаум откриваме, че връзката между достойнството и способностите предполага утвърждаването на основните права. Именно това е нейният ключ: никой не е оставен извън обхвата на концепцията за справедливост, която отговаря на нуждите и зависимостите дори и на най-уязвимите, например каквито са лицата

⁶² Nussbaum, M. Ibid., p. 65.

⁶³ Пак там.

⁶⁴ Пак там.

⁶⁵ Nussbaum, Ibid., p. 78.

с умствени увреждания. Нюсбаум дава пример за това какво се изисква от една теория на справедливостта, ако тя трябва да обхване хора с увреждания, чийто капацитет за рационалност и автономия е силно ограничен (както е при тези с най-тежките умствени увреждания и психични заболявания). Използвайки своя подход аргументира, че всички членове на обществото са това, което тя нарича „основни субекти на справедливостта“⁶⁶ и според нея всички хора са равни по достойнство, също така „имат неравен достъп до достоен живот“⁶⁷. Следва обаче да се обърне внимание, че Марта Нюсбаум не подхожда към достойнството като към абстрактно или общо понятие. По-скоро очертава концепцията за човешкото достойнство като тясно свързана със социалната справедливост и по този начин контекстуализира достойнството, за да постави въпроса какво дължи на своите граждани едно достойно общество, стремящо се към справедливост. Освен това тя твърди, че достойнството на всички индивиди трябва да доведе до държавна и институционална отговорност за подкрепа на правото на всички хора да живеят достоен живот. За нея идеята за човешкото равенство и достойнство е в основата на днешното общество⁶⁸. „Човечността идва в много форми и хората, например тези с интелектуални увреждания не са по-малко хора поради по-малко изчислителни или морални способности“⁶⁹. Разнообразието на човечеството е присъщо на концепцията за човека, следователно и на концепциите за социална справедливост. Всички членове на обществото следва да бъдат третираны равноправно и справедливо на база способностите. Именно това е плоскостта, по която се движи Нюсбаум, твърдейки, че „човешките същества имат стойност, която наистина е неотчуждаема, поради способността им за различни форми на дейност и стремеж. Тези способности обаче зависят от света за тяхното пълно развитие и за превръщането им в реално функциониран“⁷⁰. Като за хората с увреждания биха могли да се осигурят мерки, позволяващи да функционират в обществения живот, а

⁶⁶ Концепция за основни субекти на справедливостта първоначално Марта Нюсбаум разработва заедно с Амартя Сен, подчертавайки основните способности, които всички членове на обществото имат право да упражнява. Сред тях са възможността за доживяване до старост, възможността за изразяване на себе си, контролиране на жизненоважни части от ежедневието и т. н. Впоследствие тя доразвива тази концепция чрез подхода на способностите и према, че десетте способности са необходимият списък, който трябва да бъде включен в конституциите, законодателствата и международните договори за права на човека.

⁶⁷ Nussbaum, Ibid., p. 357.

⁶⁸ Nussbaum, M. *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*, 2013, p. 119.

⁶⁹ Пак там, p. 119.

⁷⁰ Пак там, p. 357.

отговорността за това е на институциите, като справедливостта за хората с увреждания се корени в равното право да използват възможностите си както и в правото на достоен живот. В този контекст можем да посочим, че теорията на Нюсбаум дава едно социално решение, което надхвърля дискриминационната култура и потисническите методи, дълбоко вкорени в обществените нагласи. Социален контекст, насърчаващ и гарантиращ достойнството на всички членове на обществото, трябва не само да бъде свободен от дискриминация, но и морален в по-силен смисъл – това аргументира американската философка. Изхождайки от нейните аргументи, следва, че принципът на достойнството гарантира правата на всички и не допуска изключвания, съответно за хората с умствени увреждания този принцип е основата, която им гарантира техния социален минимум (според правната теория това са техните основни права) и това открива пътя на възможностите за справедливо участие в обществения живот и на тази уязвима група. Следвайки Нюсбаум, че „добър е този човешки живот, който е еднакво достоен за всички хора“⁷¹, то неминуемо следва, че „държавните институции трябва да работят систематично за включването на хората с увреждания като равноправни граждани“⁷². Принципът за достойнството е основата, която гарантира справедливост в подкрепа на автономията на лицата с увреждания в обществото. Така подходът на Нюсбаум би могъл да бъде включен в нормативната база за хората с увреждания, тъй като се характеризира с универсално право на прагово ниво от способности. Макар и подходът на способностите да е доктринална основа, определяща някои от необходимите условия за справедливо общество, като те включват набор от основни права, които се прилагат за всеки, включително и за хората с увреждания, то считам, че този подход би подпомогнал всеки законодател при търсене на справедлив минимум от правни възможности за всеки индивид. Твърдението на Нюсбаум, че равното достойнство на всички човешки същества е това, което изисква признаване от теория на справедливостта, от която не са изключени дори хората с най-дълбоки увреждания (тези с психически), заслужава да се подкрепи, тъй като тя премества увреждането от царството на милосърдието и състраданието към това на справедливостта. Една нова прадигма, набираща все повече значение в съвременните общества. Оттук можем да поставим и един актуален проблем – правото на справедлив достъп

⁷¹ Пак там, р. 65, р. 181.

⁷² Nussbaum, пак там, р. 222.

до правосъдие за едни от най-уязвимите членове на обществото, хората с умствени увреждания.

4. Правото на достъп до правосъдие за лицата с умствени увреждания

Съвремените национални конституции, а също така и редица международни договори⁷³ изрично прогласяват правото на достъп до правосъдие на основата на общочовешките ценности за равенство и справедливост, а също така и на принципите на правовата държава, правата на човека и човешкото достойнство. Достъпът до правосъдие е основно човешко право и се отнася до правото на човек да упражнява правата си (например да се осигури упражняването на право на труд, право на свобода на изразяване, право на здраве, право на адекватен жизнен стандарт и социално подпомагане, право на участие в наказателни производства и т. н.). Като то включва следните най-общи елементи: право на справедлив процес, равенство на страните, право на ефективни правни средства за защита, право на правна помощ. С други думи, достъпът до правосъдие е това основно право, което позволява и овластява хората да прилагат своите права и да търсят закрила при нарушаването им. Изхождайки от това, следва, че достъпът до правосъдие е от първостепенно значение, за да се гарантира пълноценното и равноправното упражняване на всички права на човека за всички лица и по-специално за хората, които са изложени на риск от дискриминация и изключване от обществото. Той гарантира, че всяко лице е основен носител на права, независимо от неговата

⁷³ Всеобщата декларация за правата на човека съдържа най-общата формулировка на правото на достъп до правосъдие: право на справедлив процес и право на ефективна защита. Отвъд това общо ядро, световните конституции показват много различия. Например Конституцията на САЩ първоначално признава просто право да се наеме адвокат в наказателни производства, но впоследствие стандартно се тълкува като предоставяне на категорично право на публично платен лицензиран адвокат в наказателни производства и условно право на правна помощ във всички други производства. Правото на ЕС съдържа някои от най-защитните формулировки на правото на достъп до правосъдие. Например член 47 от Хартата на основните права на Европейския съюз признава на всеки правото на ефективна правна защита и справедлив съдебен процес за всички нарушения на правата и свободите, гарантирани от ЕС. Най-важното е, че това право включва както право на „справедливо и публично изслушване в разумен срок от независим и безпристрастен съд, предварително създаден със закон“ (член 47, параграф 2), така и (член 47, параграф 3) право на правна помощ, които се предоставят „на тези, които нямат достатъчно ресурси, доколкото такава помощ е необходима за осигуряване на ефективен достъп до правосъдие“. Европейският съд по правата на човека консолидира тълкуването на правото на достъп до правосъдие като една от основните гаранции на правото на справедлив процес, признато в член 6 от Европейската конвенция за правата на човека (започвайки с известното дело Голдър през 1975 г.) и съответно като основно право, гарантиращо другите основни права.

възраст, пол или полова принадлежност, увреждане, раса, религия или друго лично или социално качество или обстоятелство⁷⁴. Във връзка с това правото на достъп до правосъдие е от съществено значение за хора с умствено увреждане и същите следва да се приемат като носители на права, независимо от увреждането. Съответно внимание върху достъпа до правосъдие на тези уязвими лица не трябва да е изненадващо, тъй като конкретното осъществяване на достъпа до правосъдие е тясно свързано с укрепването на върховенството на правото и е ключов инструмент за реализиране на социалната справедливост чрез закона. Международните правни страндарти се опитват да уредят проблематиката, но без да се стъпи на съвремените социални теории, струва ми се, въпросът остава често неразбран и труден за решаване. Изхождайки от теорията за социалната справедливост и подходът на способностите на Марта Нюсбаум, като че ли поне теоретично е по-лесно да достигнем до същността на проблема.

Подходът на способностите на Нюсбаум предоставя една етична рамка и концептуални ресурси за насочване към разсъжденията и практическата реализация на правата на лицата с увреждания освен като равноправни членове на обществото, така и като субекти на справедливостта. Така, опирайки се именно на идеята на Нюсбаум, от едната страна, като вид теоретична конструкция за човешкото благополучие, развитие и социалната справедливост, можем да поставим въпроса за правото на достъп до правосъдие за лицата с умствени увреждания: дали е възможно да се гарантира справедлив достъп до правосъдие за тях? Като междуременно, от друга страна, можем да се аргументираме и с принципните положения на Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания (КПХУ)⁷⁵ за автономността на същите и правото им на достъп до право-

⁷⁴ Guidelines on access to justice for persons with psychosocial disabilities, Mental Health Europe, 2022, p.1, online: <https://www.mhe-sme.org/mhe-releases-guidelines-on-access-to-justice-for-persons-with-psychosocial-disabilities/>

⁷⁵ Като се имат предвид членове 12 и 13 от Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания, както и промяната на парадигмата, заложена в това международно споразумение, достъпът до правосъдие за лица с психосоциални увреждания трябва да съдържа и да се съобразява със следните елементи: 1. Всички лица с психосоциални увреждания са правоспособни и имат право на достъп до правосъдие; 2. Всички лица с психосоциални увреждания имат право на разумни улеснения и процедурни мерки за подкрепа това вкл. напр. гарантиране, че същите са информирани за правата си да искат процедурни мерки за подкрепа в хода на производството, адаптиране на съдебните процедури към нуждите на лицата с психосоциални увреждания и др.; 3. Всички лица, работещи в съдебната система, трябва да получат подходящо обучение по психосоциални увреждания. Вж. Guidelines on access to justice for persons with psychosocial disabilities, Mental Health Europe, 2022, online: <https://www.mhe-sme.org/mhe-releases-guidelines-on-access-to-justice-for-persons-with-psychosocial-disabilities/>

съдие. КПХУ забранява всяка практика, закон или мярка, която лишава лице с психическо увреждане от неговата правосубектност, дефинирана като способност да притежава права и задължения (правоспособност) и да упражнява тези права и задължения (дееспособност). Конвенцията също така установява, че на дадено лице не може да бъде отказан достъп до правосъдие въз основа на неговото увреждане. Това са принципните положения, които този международен договор утвърждава в европейския правен ред и по този начин препотвърждава основите права и за лицата с умствени увреждания. Както посочихме и по-горе, Марта Нюсбаум разглежда проблема за справедливостта от подхода на способностите като най-подходящата рамка за включване на хората с увреждания в дискурса за основните права. Нейният подход възприема, че способностите са източник на основните принципи на справедливостта в обществото. Така те се определят като „възможности за избор на функции и водят един или друг живот, докато функциите са постиженията на човека, това, което той успява да направи или да стане в живота“⁷⁶. Тя приема, че хората с увреждания (включително тези с най-тежките умствени увреждания) са напълно равноправни граждани и членове на човешката общност. Както беше отбелязано, концепцията на Нюсбаум за принципа на достойнството гарантира основните права и за хората с психически увреждания. В този смисъл теорията за социална справедливост непременно следва да се разглежда в колборация с правната теория и именно това е един добър метод, който може теоретично да представи правата на лица с увреждания. Както самата Нюсбаум в своята социална теория определя, че „всички хора са основни субекти на справедливостта“⁷⁷, така например и в международните правни норми откриваме принципната позиция за правосубектност на лицата с увреждания (както тези с физическите, така и тези с психическите) – член 12 от КПХУ признава, че хората с увреждания имат право да се ползват от правоспособност на равна основа с останалите във всички аспекти на живота. Понятието за правоспособност е особено важно за лицата с умствени увреждания, тъй като „включва способността да бъдеш както носител на права, така и участник в правото. Правоспособността да бъде носител на права и задължения дава право на лицето на пълна защита на [неговите] права от страна на правната система. Дееспособността за действие по силата на закона признава на това лице качеството на агент, който има право да участва в сделки и да

⁷⁶ Nussbaum, M. Ibid., 185–186.

⁷⁷ Nussbaum, M. Ibid., p. 137.

създава, променя или прекратява правни отношения⁷⁸. Лицата с увреждания, включително тези с умствени увреждания, следва, че са субекти на справедливостта от гледна точка на социалната теория, а от гледна точка на КПХУ, като вид международноправен акт същите са субекти на правото. В този смисъл лицата с умствени увреждания са равноправни субекти и притежават възможността и правото на достъп до правосъдие както всеки един човек. Теорията за правата на човека – независимо дали вдъхновена от теорията за социалния договор или от утвърдените международни норми – трябва да постави въпроса за правото на достъп до правосъдие като основно право, гарантиращо и другите права на лицата с умствени увреждания. Като само по този начин можем да постигнем справедливо правосъдие, което не изключва от обхвата си тези уязвими субекти, а напротив – прилага се в пълен обем, за да осигури върховенството на правото, основано на принципите за равнопоставеност, достойнство и справедливост за всички без значение на различни признаци, какъвто се явява увреждането. Съответно оттук можем да извлечем и редица последици за прилагането на правото на достъп до правосъдие за хората с психически увреждания като следните, но не само:

Тези лица имат пълната способност и право да участват във всички производства пред всички съдилища, включително да инициират и представят съдебни иски;

Наказателното правосъдие трябва да бъде общодостъпно и да не се създават отделни съдебни процедури за лица с психически увреждания, за да се спазва цялостно международното право в областта на правата на човека⁷⁹. Също така тези лица не следва да бъдат подлагани на неограничена продължителност на задържане по време на съдебен процес въз основа на тяхното увреждане⁸⁰;

Принудителните практики и мерки срещу лица с умствени увреждания, оправдани с тяхното увреждане, представляват фактическо лишаване от правоспособност, дори ако те не са били формално лишени от правоспособност. Следователно ако са били подложени на недоброволни

⁷⁸ Вж. Общ коментар № 1 от 2014 г. относно равното признаване пред закона на Комитет за правата на хората с увреждания, параграф 12; достъпен на <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-1-article-12-equal-recognition-1>

⁷⁹ Gooding P., McSherry B., Arstein-Kerslake A. Supported Decision-Making in Criminal Proceedings: A Sociolegal Empirical Study, *Journal of Disability Policy Studies*, vol. 1, 2021, p. 11.

⁸⁰ Gooding P., Arstein-Kerslake A., Andrews L., McSherry B. Unfitness to stand trial and indefinite detention of persons with cognitive disabilities in Australia: human rights challenges and proposals for change, *Melbourne University Law Review*, vol. 40, No. 3, 2017, p. 863.

практики, имат право да търсят правна защита и правосъдие. Законите, процедурите и практиките, които възпрепятстват това, трябва да бъдат отменени или изменени⁸¹;

На лицата с психични увреждания трябва да се осигури възможност, наравно с останалите членове на обществото, да участват в различни роли в правораздаването (например съдии, адвокати, прокурори, свидетели, съдебни заседатели, експерти и съдебни служители)⁸².

Извличайки принципните положения от социалната теория и подхождайки на способностите на Марта Нюсбаум, от една страна, а от друга – изхождайки от КПХУ може да заключим, че правото на достъп до правосъдие за хората с умствени (психически) увреждания е тясно свързано с осигуряването на достойното и справедливо участие в обществения живот. В този смисъл концептуализирането на идея за достъп до правосъдие за тези лица следва да се разглежда като неразривна връзка между справедливостта и правото и „се изразява в закона, съдържащ колективното съзнание на дадено общество в дадена епоха“⁸³. Като справедливостта е критерий на правото, а правният закон е рационален принцип, който изразява закона за личното равенство⁸⁴. Принципът на равенството като критерий на правото е отношението на философско-правната концепция за справедливостта и за да се гарантира равенството за всички, еднаквостта на правилата за поведение, то те следва да бъдат установени в правния ред⁸⁵. В този смисъл социалната справедливост следва да е критерият, който ще осигури право на достъп по правосъдие за всички, уповавайки се на принципа на равенството и достойнството, което означава, че и лицата с умствени увреждания се ползват от това право. Всякакви ограничения, бариери, нагласи, процедури пред достъпа до правосъдие за лицата с увреждания трябва да бъдат премахнати във всички правни области. Само по този начин може да се приложи социалната справедливост и в правото на достъп до правосъдие за хората с психически увреждания, което пък се явява и базата за осигуряване на всички останали основни права. В

⁸¹ Това схващане съответства на Общ коментар № 1 от 2014 г. на Комитета на ООН по правата на човека. За повече информация вж. и коментара на Психично здраве Европа на тема достъп до правосъдие за лица с психосоциални увреждания и психичноздравни проблеми: <https://www.mhc-sme.org/access-tojustice-reflection-paper-promising-practices/>

⁸² Пак там.

⁸³ Колев, Т. Теория на правораздавателната дейност, кн. 2, Истина, обоснованост, справедливост. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2011, с. 110.

⁸⁴ Торбов, Ц. История на правната наука, том II, Събрани съчинения. С.: Юриспрес, 2002, с. 132.

⁸⁵ Пак там, с. 133.

този контекст идеята за социалната справедливост и подходът на способностите са основата, която гарантира справедливо правосъдие за всеки, което, от своя страна, осигурява правото на достъп до правосъдие и за най-уязвимите субекти, каквито се явяват лицата с умствени увреждания.

5. Заключение

Социалната справедливост, базирана на принципите на равенство и човешко достойнство на всеки индивид, в сътрудничество с идеята за човешките права е основа за една теоретичната конструкция, която да постави във фокус правата на лицата с умствени увреждания. Като правото на достъп до правосъдие за тези лица е първата крачка, която гарантира пълноценното и достойно упражняване на всички основни права. Във връзка с това справедливостта и правосъдието са тези ценности, които закрилят хората с умствени увреждания, като едни от най-уязвимите субекти в обществото. Увреждането (било то и умствено) не може да възпрепятства дадено лице да бъде третирано справедливо, нито е причина да бъде лишено от правото на достъп до правосъдие. В този смисъл подходът на способностите, като вид възможност за всеки индивид, е една добра концепция, която в сътрудничество с идеята за правата на човека хипотетично би постигнала справедливо правосъдие за умствено увредените – предизвикателство, което все още стои пред обществата.